

**СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У ВІЗАНТІЇ:
ПОГЛЯД КРІЗЬ ТИСЯЧОЛІТНЮ ІСТОРІЮ****THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION IN BYZANTIA:
A VIEW THROUGH THOUSAND YEARS OF HISTORY**

Сковронський Д.М., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії права та конституціоналізму

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти**Національного університету «Львівська політехніка»*

На відміну від політико-правових поглядів візантійців на інститут імператорської влади, їх ставлення до органів державного управління і правосуддя є більш інструментальним. Збереглися численні законодавчі акти, літературні твори сучасників, документальні свідчення судової практики та інші джерела, за якими можна судити про систему державного управління, що існувала, її організацію, функціонування та розвиток протягом тисячолітнього існування імперії. У числі основних джерел можна вирізнити Кодекс та Інституції Юстиніана, Епаногога, Василік, Книгу Єпарха і багато інших актів.

Візантійська адміністративна система вирізнялася високим рівнем розвитку і складності, де бюрократичний апарат займав виключно важливе місце в забезпеченні існування та розвитку державності. Функції величезного штату чиновників не зводилися лише до здійснення повсякденного державного управління. Імперію населяли безліч народностей, які належали до сотень різних культур та звичай мали власні розвинені традиції державності. Єдність суспільства досягалася завдяки утвердженню догм державної релігії, рівному виконанню усіх законів держави ромеїв і включення в систему державного управління. Нерозвиненість інститутів представництва інтересів різних груп візантійського суспільства заповнювалася причетністю практично кожного жителя імперії до системи державного управління, соціальної ієрархії були заснованою в першу чергу не на багатстві або походженні, а на особистих здібностях. Треба було досягти статусу чиновника, такого, що служить загальним інтересам.

В основі політичної організації державної влади Римської імперії спочатку була полісна система. Поступово вона видозмінювалася відповідно до потреб управління великими територіями. Вона представляла собою надбудову над вже наявними численними політичними структурами, якими на території Візантійської імперії були відповідно до елліністичної державно-правовою традиції – поліси. Виникає парадокс принципів централізованої, «унітарної» держави, в якій основним носієм влади є римський імператор, східний деспот-цар. Відповідно до його волі засновувалися всі владні структури, формувалися принципи децентралізації, розмитості державного суверенітету серед численних полісів, своєрідних міст-держав.

У ранній Візантійській імперії зберігалися принципи розмежування військової і цивільної влади. Але традиційно пріоритет у здійсненні місцевого управління у Візантії IV–VI ст. належав цивільним органам влади. Імперія мала армію що спиралася на матеріальні ресурси всієї країни, поза зв'язком з розквартируванням того чи іншого підрозділу на певній територіальній одиниці.

Ключові слова: держава, імперія, Візантія, управління, історія, державність, державно-правова доктрина, чиновники.

In contrast to the political and legal views of the Byzantines on the institution of imperial power, their attitude to state administration and justice is more instrumental. Numerous legislative acts, literary works of contemporaries, documentary evidence of court practice and other sources have been preserved, which can be used to judge the system of state administration that existed, its organization, functioning and development during the thousand-year existence of the empire. The Codex and Institutions of Justinian, the Epanagogue, Basilik, the Book of the Eparchy and many other acts can be distinguished among the main sources.

The Byzantine administrative system was distinguished by a high level of development and complexity, where the bureaucratic apparatus occupied an extremely important place in ensuring the existence and development of statehood. The functions of a huge staff of officials were not limited to the implementation of day-to-day state administration. The empire was inhabited by many peoples who belonged to hundreds of different cultures and usually had their own developed traditions of statehood. The unity of the society was achieved thanks to the establishment of the dogmas of the state religion, the equal implementation of all laws of the Roma state and inclusion in the system of state administration. The lack of development of institutions representing the interests of various groups of Byzantine society was filled by the involvement of almost every inhabitant of the empire in the system of state administration, the social hierarchy was based primarily not on wealth or origin, but on personal abilities. It was necessary to achieve the status of an official, one that serves the general interests.

The basis of the political organization of the state power of the Roman Empire was initially the polis system. Gradually, it changed in accordance with the needs of managing large territories. It represented a superstructure over the already existing numerous political structures, which were in accordance with the Hellenistic state-legal tradition – the polis – on the territory of the Byzantine Empire. A paradox of the principles of a centralized, "unitary" state arises, in which the main bearer of power is the Roman emperor, the eastern despot-king. In accordance with his will, all power structures were founded, the principles of decentralization, blurring of state sovereignty among numerous polises, peculiar city-states were formed.

In the early Byzantine Empire, the principles of separation of military and civil power were preserved. But traditionally the priority in the implementation of local administration in Byzantium IV–VI centuries belonged to civil authorities. The empire had an army that relied on the material resources of the entire country, independent of the quartering of one or another unit in a certain territorial unit.

Key words: state, empire, Byzantium, management, history, statehood, state-legal doctrine, officials.

Постановка проблеми. Науковці вказують, що об'єднання різноплеменного населення у часи Візантії було важким завданням. Імператори проводили цілепрямовану політику зі встановлення єдиної державної, а також церковної адміністрації, однак при цьому положення всіх інших традиційних владних структур ставало все менш і менш значущим.

Метою статті є встановити чинники, що формували основи існування Візантійської імперії та її державного апарату.

Виклад основного матеріалу. Потужний військово-бюрократичний апарат був однією з найважливіших основ існування і розвитку імперії. За допомогою тиску його розгалужених структур на всі суспільні верстви забезпечувалося досягнення соціальної єдності. Але при цьому поступово представники державної адміністрації ставали найбільш привілейованим однак досить закритим кланом. Закономірним наслідком цього явища став факт дії чиновників в інтересах своєї спільноти, а не суспільства і держави, оскільки відповідно до державно-правової

доктрини вони ніколи не розглядалися в якості безпосередніх представників інтересів певних суспільних груп. У XII–XV ст. у зв'язку з загальним занепадом державності, зникають традиції бюрократичної служби. Чиновники більше не є сполучною силою імперії. Складаються принципи служби, засновані на особистій відданості конкретному імператорові, а не державі ромеїв.

Василевс стояв на чолі адміністративної організації. Центральне управління спочатку було зосереджено на главі держави і цілком залежало від його волі. У початковий період утворення держави система управління в своїх основних рисах повторювала римську, період пізньої імперії. Основну роль в ній відігравали чотири вищих чиновники: префект преторія Сходу, префект столиці, квестор священного палацу і магістр офіція. Препозит «святих покоїв», наглядав за придворними службовцями, а також внутрішньою охороною, постачанням палацу. Фінансовими справами імперії керували комит «святих щедрот» і комит «приватних справ». Військове командування здійснювали магістри армії. Збори вищих посадових осіб палацу, Консистоїї, з часів імператора Костянтина I були дорадчими органами при Василевсі. У функції цього органу входить обговорення справ загальнополітичного характеру, а також слухання найважливіших кримінальних і цивільних справ.

Відповідно до державно-правової доктрини одним з найважливіших установ державного управління був Сенат. Винятковість становища цієї установи полягала в тому, що воно разом з інститутом імператорської влади він був одним зі спадку, що залишився від римської державності. За традицією, що склалася, обрання імператора, здійснене волею народу і армії Константинополя, отримувало схвалення Сенату. Порядок даної процедури і її юридичне значення ніколи не були чітко визначені в чинному законодавстві. Сенат був досить цікавим інститутом державності. Як такий він був не адміністративною установою, а сукупністю представників вищого стану імперії. Стан сенаторів (*ordosenatus*) відображав вищі державні чини, перші 12 рангів. Традиційно звання сенаторів належали представникам службової знаті, власникам почесних титулів, найбільш впливовим і багатим особам імперії. Сенаторам належала важлива роль в легітимації влади імператорів, у схваленні прийнятих законів та інших важливих рішень [1, с. 20].

Можна говорити про наявність елементів місцевого самоврядування в ранній Візантійській імперії або навіть про те, що вона була своєрідною «федерацією» полісів. Імператори проводили цілеспрямовану політику щодо нівелювання політичного статусу громади. Функції всіх публічних установ не повинні мати власної народної делегації, вони є похідними від повноважень імператора. Уже в III ст. складається єдина провінційна система, але будеться вона на основі існуючих політичних центрів.

Римляни в своїх завоюваннях незмінно опиралися на представників місцевого еллізованого нобілітету. Т. Харитонова відзначає, що кожна провінція Римської імперії являла собою сукупність міських громад. Ці міські громади зберігали всі основні риси міських держав, цивільних громад, республік, якими їх знав греко-італійський світ в класичну пору їх процвітання. Вони були адміністративними, релігійними, торгово-промисловими і військовими центрами [2, с. 7]. На відміну від середньовічних держав Західної Європи, міста, а не родові і племенні громади, були основою самого існування держави. Саме процес перетворення колишніх незалежних цивільних громад в монолітну державу знаменує собою перехід від античних форм державної влади Візантії до середньовічних. Візантійське місто спочатку являє собою особливу політичну організацію, що існувала окремо від загальноімперської державної влади. У муніципіях Пізньої Римської імперії найважливішими інститутами самовря-

дування були народні збори, сенат і виборні магістрати. Народні збори відігравали важливу роль лише в перші два століття імперії, але після реформ Діоклетіана, Феодосія II та інших імператорів їх значення різко змінилося. Посадові особи обиралися і становили особливі колегії. Вся адміністративна влада, суд і розпорядження матеріальними засобами належала дуумвіратам, консулам. Фінансову основу муніципія становили прибутки від використання муніципальної власності, податків і добровільних пожертвувань. Посадові особи повинні були погоджувати свої дії з членами муніципального сенату – куріалами, булле. У період еллізму і період принципату стан куріалів вважався почесним і включав представників міського нобілітету. Усі пов'язані з приналежністю до стану посади не були оплачуваними. Самі куріали повинні були вносити значні суми в міську казну, це ставало запорукою подальшого обрання і станової приналежності. Вигоду вони отримували зі свого службового становища і правомірною або відверто злочинного використання міської скарбниці.

Ця політична організація міського самоврядування, що заснована на античній полісній системі суспільного устрою, у своїх основних рисах зникає вже до V ст. Місто втрачає економічну основу свого існування – муніципальне землеволодіння. Міські землі вилучаються на користь фіскалу. У цей же час політична влада зосереджується в руках імператорських офіціалів. Багато з муніципальних земель були в подальшому повернені містам, але вже на іншій основі, їхні доходи повинні були забезпечити функціонування апарату державного управління. Імперська бюрократія замінює собою полісні установи. Самі міста стають у той час своєрідними землевласниками держави, що могли розраховувати лише на частину доходів з державного, а не муніципального, як раніше, майна. До VIII ст. земельна власність міста зникає, або втрачає колишнє економічне значення [3, с. 106]. Податкове обкладання городян за користування землею та жителів сільського округу зрівнюється незалежно від приналежності до міської громади. Зникає розподіл власників на муніципальних і приватних, як один з головних суспільно-політичних стратифікацій. Місто як особлива політична організація землевласників припиняє своє існування.

Уряд спочатку був зацікавлений поставити міста під свій контроль. У першу чергу – з метою задоволення фіскальних інтересів. Імператор Діоклетіан поклав відповідальність за збір поземельних податків на самих куріалів. Контроль над цим процесом здійснювала провінційна адміністрація. У 364 році імператор Валентиніан I заснував посаду дефенсора з метою захисту непривілейованих верств населення провінцій від зловживання чиновників і «динатів» [4, с. 289]. У IV ст. поступово в Середземномор'ї складається єдина політична спільність, заснована на громадянстві імперії. Поступово зникає політичне значення приналежності певного полісу. Місцевий партикуляризм жевріє, але багато в чому втрачає своє значення. Зі зникненням привілеїв членства в громаді, приналежність до стану куріалів втрачає свою привабливість. Місцевий нобілітет прагне закріпитися у вищих станах імперії. Політика імператорів була послідовно спрямована на зниження значення місцевого самоврядування, оскільки воно створювало серйозну загрозу для імператорської влади. На зміну муніципального управління приходять принципи централізації. Влада в місті зосереджується в руках імператорських чиновників і церковної організації. Курія з органу управління містом перетворюється в станові збори осіб, які пов'язані круговою порукою зі сплатою податків. У законодавстві закріплюється ідея про те, що «куріали – раби республіки» [4, с. 296]. Церковна територіальна організація в своїх основних рисах відповідала у той час провінційному поділу імперії, що був проведений імператором Діоклетіаном. Візантія поділялась на 2 префектури на чолі з префектами преторія – Схід та Іллірія. Наступ-

ним рівнем адміністративного поділу були дієцезії на чолі з вікаріями. Дієцезії, в свою чергу, ділилися на провінції. На чолі цивільного управління провінції стояв презид, в його функції входив контроль за збором податків і нагляд за місцевою адміністрацією, а також судова влада [5, с. 26].

У зв'язку з централізованим способом комплектування армії на основі рекрутського набору (конскрипції) і найму, постачання і командування, у Візантійській імперії була відсутня необхідність надавати військовій повноваження територіальним органам влади. Але із загального правила були й винятки. У східних провінціях проводилася політика зі з'єднання в руках глави територіальної адміністрації загальногромадянської і військової влади. В одній з новел Юстиніана I значиться таке положення: «... вбачаючи, що в невеликій за територією провінції призначаються нині дві влади і жодна з них не відповідає своєму істинному призначенню і чому в тих провінціях, де є цивільний і військовий начальник, завжди відбуваються між ними розбрати і чвари через широту влади, ми прийшли до рішення з'єднати ту й іншу владу в одну схему і дати такому призначенню, що утворилося, знову найменування *претора* ...». Фактично глава територіального управління був і командуючим розквартированими військами. Територіальною одиницею вищого рівня починаючи з VI ст. був екзархат. Екзарх був посадовою особою, що з'єднувала в собі всю повноту загальногромадянської і військової влади на території кількох провінцій. Екзархати в різні історичні періоди були представлені областями Карфагена, Равенни, Єгипту та інших.

Юстиніан I у своїх законодавчих актах встановлює межі поширення і основи відповідального здійснення своєї влади главами територіальних адміністрацій. Так, в новелі, адресованій епархупреторія, містяться такі положення: «...провінційним адміністративним чином підпорядковується в провінції без винятку все населення: простий народ у всіх справах грошових і судових, службовий клас, хоча він знаходився в підпорядкуванні безпосередніх начальників, підлягає відомству правителя провінції у справах цивільних і судових ... Після передачі посадових повноважень, чиновник зобов'язується протягом 50 днів не залишати провінції, щоб дати можливість населенню пред'являти до нього позови ... Місцевому єпископу надавалося при цьому здійснювати словесне дізнання» [6, с. 123].

Із занепадом державного ладу політичне значення міста починає ґрунтуватися на присутності в ньому імператорських посадових осіб, а також церковних ієрархів. Управління містом зосереджується в руках намісника територіальної одиниці, єпископа і міської ради з представників місцевої знаті. Починаючи з V ст. законодавство покладає основні функції міського управління на церковних ієрархів. У цьому є деяка послідовність, адже і поліси були не лише політичним, але і релігійним об'єднанням, що було засноване на поклонінні язичницькому культу міста. На єпископів покладалася відповідальність за загальне керівництво господарським життям міста і ефективністю роботи міських служб. Вони виконували деякі функції ревізії діяльності імператорських чиновників і специфічні гуманітарні заходи. Наприклад, нагляд за жінками легкої поведінки, станом в'язниць, безплатною видачею хліба тощо. Імператор Юстиніан I розглядав єпископів як відповідальних перед ним чиновників [7, с. 15].

Місто жорстко прив'язується до територіальних органів державної влади. Відмінністю переважної більшості візантійських міст від багатьох міст Європи, до початку другого тисячоліття, є те, що вони існували в якості особливих адміністративних структур, ізольованих від земельних володінь, церковних і світських магнатів. Місто не було об'єктом власності. Теорія розщепленого суверенітету державної влади, поширеного на складну систему васальних відносин, не завоювала панівного становища в імперії. Єпископи і представники світської знаті

не виступали в якості сюзеренів усталенні до міст. Вони виконували роль державних чиновників, представляючи інтереси імператора.

У VII–VIII ст. імперія переживає економічну та політичну кризу, руйнується пізньоримська станова система, і змінюється організація міського управління. У візантійських містах затверджується цехова організація. Важливим законодавчим пам'ятником, що зачіпає питання міського життя, є Книга епарха, – законодавчий звід, що включає в себе правила, які регламентують господарську діяльність професійних корпорацій Константинополя. Слід зазначити, що до теперішнього часу невідомі такі значні нормативні акти, які стосуються інших міст імперії аж до її падіння. Міський нобілітет був представлений імператорськими чиновниками, церковними ієрархами, землевласною і торгово-ремісничою верхівкою, що були пов'язані цеховою організацією. Відбувається поступове підпорядкування територіальних органів цивільної влади представникам військового командування. Після VIII ст. відомості про самоврядування міських громад стають уривчастими, вони вже невідіграють істотної ролі. Крім того, існував важливий ідеологічний фактор, – самоврядування не могло мати місця «як невідповідний порядок речей, оскільки про все піклується імператор» [8, с. 122].

У цей період відбувається реформа територіального управління у зв'язку із затвердженням фемного ладу. Відбувається певна децентралізація державного управління, але вже не на основі автономії міських громад. Візантія остаточно перетворюється в «територіальну» державу. Вона складається з декількох фем, округів-областей, які своєю установою принципово не пов'язані з певним політичним центром. Глава феми має всю повноту військової і цивільної влади, він підпорядкований безпосередньо імператору. Країна ділиться на територіальні одиниці з урахуванням чисельності і особливостей призовного контингенту. Складається напівфеодална служба людей різних станів за надану їм державою у довгочасне і невідчужуване володіння землею. Перша офіційна згадка про фемів відноситься до 687 р. і міститься в листах Юстиніана II до Римського Папи Івана. До кінця XI ст. число фем зросло з 3 до 38. Відсутність єдиного законодавчого акту, яким би вводилася на території імперії система фем, як основа територіальної організації державної влади, говорить про те, що вона складалася поступово і була законодавчим наслідком розвитку місцевої системи управління. Беручи на службу варварські племена, імперія вирішувала проблему заселення земель. З плином часу ішов процес асиміляції і, в міру розкладання родоплемінних структур, нащадки колоністів включалися в адміністративну систему імперії. Стратіоти були зобов'язаними нести військову службу відповідно до наданого наділу. Нижчою територіальною одиницею і соціальною основою імперії стає селянська громада. Зобов'язавши практично все населення до виконання військового обов'язку на основі права обробки державної землі, імператори отримали національну армію.

На чолі феми стояв стратиг, ця посадова особа за візантійськими Табелями про ранги прирівнювалася до першого класу [3, с. 135]. До його повноважень входило командування армією і цивільне управління. Існувало правило, за яким стратиг не міг бути призначений з числа місцевих динатів, але, починаючи з X століття, воно досить часто порушувалося. Існували посади фемного судді, кур'єрів, нотаріуса, інтенданта та інші. Фема стає саме військовою територіальною одиницею. Завдання відбиття воєнної загрози підпорядковують собі всі інші функції державного управління. Дана обставина свідчила про загальні слабкості візантійської державності. Імператори і центральний уряд виявилися не в змозі здійснити керівництво великої імперії, мобілізувати її ресурси для захисту рубежів. Якщо в IV–VI ст. політика імператорів щодо розширення повно-

важень правителів територіальних одиниць була спрямована на звуження сфери місцевого самоврядування, ліквідації полісної системи і відповідно підвищенню загальної значущості імператорської адміністрації, то тепер ситуація змінюється на протилежну. Стратиги стали своєрідними «віце-королями», вони привласнили багато функцій, що належали раніше уряду.

За правління династії Комнінівфемний пристрій занепадає і перестає бути основою військової та адміністративної організації. У зв'язку із занепадомфемного ладу і розвитком феодалних відносин система територіального управління додається інститутом прони. Особа отримує повноваження деяких функцій державного управління. Найважливішими були: збір податків, організація оборони і сприяння економічному розвитку підвимої галузі. У XII–XV ст. спостерігаються деякі елементи феодалного розпаду держави. Але ситуація неоднозначна: з одного боку відбувається різке скорочення державної території, що знімає значення місцевого територіального управління в порівнянні з центральним, а з іншого боку імператори самі передають свої повноваження щодо державного управління приватним особам. Місцеве управління зосереджується в руках світських і церковних магнатів.

Слід зазначити, що у Візантії не існувало єдиного терміна, який визначав інститут феодалного імунітету. Розвиток візантійського імунітету відбувався в більш пізні часи, ніж в Західній Європі. Влада будь-якого державної установи є делегацією влади імператора. Відбувається чітке протиставлення публічного права, «що стосується римського народу» і права приватного, що відноситься до користі «окремих громадян». Римський імунітет закріплює лише станові привілеї, він практично ніколи не носить індивідуального характеру, що лежить в самій основі бенефіція, особисто зв'язує феодала і правителя. Він пов'язаний, в першу чергу, з податковими пільгами, самими земельними володіннями і залежними від них категорій осіб, які перебувають у віданні відповідних чиновників, під юрисдикцією імператора, а не сеньйора.

Окремі елементи вилучень із загальної системи управління існували і в VII–IX ст. Перші акти, які стосуються встановленню екскусії, як аналога європейського феодалного імунітету, відносяться до XI ст. і, як правило, вони дійсно стосувалися церковних установ. Візантійська екскусія закріплюється у хрисовулах імператорів, виданих щодо тих чи інших суб'єктів – приватних осіб, міст, корпорацій або церковних установ. У найбільш ранніх хрисовулах закріплюються окремі виняткові привілеї суб'єкта.

На плечі прониарів покладалися обов'язки з оборони території і сприяння її соціально-економічному розвитку. Заборона доступу чиновників відповідних відомств у з'єднанні з покріпаченням селянства логічно призводили до того, що не імператор особисто або чиновники повинні виконувати функції державного управління, а їх пан, прониарів. Але візантійський феодалний імунітет

носив більш обмежений характер у порівнянні з західноєвропейським. Як правило, він знаходив своє відображення у звільненні від державних повинностей. В актах XII ст. пільги поширюються і на залежних осіб, перук. Перестаючи бути суб'єктами державного оподаткування, кріпаки втрачають залишки своїх привілеїв формального громадянства і переходять під юрисдикцію панів.

У нових хрисовулах відбувається багаторазове підтвердження колишніх привілеїв. У XIII–XV ст. формування стають коротшими і лаконічнішими, наприклад, «звільнення від всіх нинішніх і майбутніх податків». Держава влаштовує контроль за своїми територіальними одиницями [1, с. 47]. Стає очевидним визнання юрисдикції імператора не на основі загальних принципів права, а на основі феодалної клятви вірності. З іншого боку, замість конкретного переліку дарованих привілеїв фіксується термін повної екскусії. Вона сприяла перетворенню прони з володіння платного на певний володіння, що дарується з правом передачі у спадок [9, с. 14].

Термін «пиклування» свідчить про подальшу делегацію імператором державної влади приватній особі, а не чиновникові, державній установі, як це було раніше, що свідчить про деградацію політичного ладу. Але спадковий характер прониарного володіння так і не став юридичним принципом. Імператори знову і знову підтверджували привілеї, які були дані колишніми правителями, чим підкреслювався їх винятковий, а не принциповий характер. Правителі багатьох імперських областей, наприклад, Епіру, Морєї, фактично, але не юридично, стали незалежними правителями, які лише номінально визнавали владу Константинополя. Юридична доктрина в XIII–XV ст. входила в очевидне протиріччя з реальною політичною практикою. Візантія не зазнала стадії закінченої феодалної роздробленості, але, можливо, це багато в чому було пов'язане з фактичною загибеллю держави ромейв.

Висновки. Візантійська адміністративна система відрізнялася виключно високим рівнем розвитку. Апарат державного управління мав функціональне призначення, його установи та органи проникали в усі сфери суспільної організації і багато в чому визначали її структуру та функціонування. В умовах величезної багатонаціональної імперії він виконував роль однієї з основних сполучних ланок візантійського суспільства. Належність до державної служби та місце в її ієрархії визначали соціальне становище індивіда і його цивільний статус. Потужний апарат державного управління виступав як один з чинників, що забезпечували існування та розвиток візантійського суспільства. Еволюція візантійської системи територіального управління нерозривно пов'язана з відходом від античних форм державного устрою, розвитком принципів територіальної організації та інститутів феодалних імунітетів. Збереження сильної центральної влади на тлі скорочення державної території, постійної військової загрози і римських принципів публічного права перешкоджали розвитку феодалної роздробленості країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римське право (Інституції) / за заг. ред. Є. Харитоновна. Харків : Одиссей, 2003. 288 с.
2. Харитоновна Т.Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (систематизація Юстиніана) : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Одеса, 2003. 16 с.
3. Бостан Л.М., Бостан С.К., Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 488 с.
4. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. Львів : Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с.
5. Фаст О. О. Державна влада та особистість у Візантійській імперії: особливості статусу та правових зв'язків. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 24–28.
6. Долинська М. С. До питання рецепції візантійських норм як передумови зародження нотаріального законодавства України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 801. С. 121–124.
7. Русу С. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 12–16.
8. Шапенко Л., Недолубченко Н. Візантійське законодавство та його вплив на формування права України. *Карпатський правничий часопис*. 2015. № 9. С. 120–125.
9. Дячук Л. В. Проблема рабського шлюбу у візантійському праві. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 13–16.